

ОДИН РІК ІЗ ЖИТТЯ ВОЛИНСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Оксана МАРКЕВИЧ

Розподіл обов'язків між центром і регіонами постає гострою і актуальною проблемою державного управління. Які питання слід вирішувати на місцях, а які потребують втручання центральних органів? Які державні установи для цього створювати і які запроваджувати механізми, аби центр міг спрямовувати і контролювати їх діяльність? Механізми вирішення означених проблем в Російській імперії можна простежити, дослідивши відносини губернатора і верховної влади у Волинській губернії в період інкорпорації регіону до складу імперії. Делегуючи частину владних повноважень губернаторам, імператор потребував на цих посадах дієвих та ініціативних чиновників, аби вони могли враховувати особливості регіону, традиції, формували лояльність населення до російської корони. Перша половина ХІХ ст. була періодом пошуку і напрацювання таких моделей управління, які, адаптуючи регіональні особливості до загальноімперської дійсності, мали забезпечити єдність імперії.

Волинська губернія являла собою складну адміністративно-територіальну одиницю, еліта якої неодноразово виявляла нелояльність, а часом і спротив новій владі. Саме тут місцевим органам управління, і найперше губернатору, доводилось виконувати набагато більше обов'язків у порівнянні з внутрішніми російськими губерніями. Завдання цієї статті полягає у визначенні загального об'єму повноважень губернаторів згідно законів Російської імперії та тих, які їм доводилося з'ясовувати, зважаючи на відмінності соціоетнічної структури нещодавно приєднаного краю та його прикордонне становище. Для цього на основі архівних матеріалів та аналізу літератури здійснена спроба сконструювати один типовий рік у діяльності волинського губернатора першої половини ХІХ ст.

Наукова проблема повноважень губернатора Російської імперії досить повно висвітлена істориками права ХІХ – початку ХХ ст., які здебільшого обмежувалися корінними російськими губерніями [1, 2]. Особливості функціонування інституту губернаторства на набутих імперією територіях все ще залишаються недостатньо з'ясованими. Певну нішу вдалося заповнити сучасним дослідникам: В.С. Шандрі, М.В. Бармаку та Даніелю Бовуа. Про губернатора, як будівничого російської державності на українських Правобережних землях, йдеться в праці “Адміністративні установи Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. у російському законодавстві: джерелознавчий **Маркевич Оксана Валентинівна** – аспірантка Житомирського державного університету імені І.Франка

аналітичний огляд”[3]. В ній, зокрема, коротко проаналізована законодавча база, за допомогою якої відбувалась інкорпорація Правобережної України до Російської держави. Організація управління Правобережним краєм стала предметом окремого дослідження М.Ф.Бармака[4]. Французький дослідник Д. Бовуа також звернув увагу на діяльність губернатора, розглядаючи її крізь призму взаємовідносин росіян, поляків та українців [5].

На початку XVIIIст. у місцевому управлінні Росії губернатор виступав, як виконавець волі верховної влади. Набуваючи знань про ввірену йому місцевість та досвіду оцінювати ситуацію, він краще визначав коли і як краще діяти. Такий стан речей, на думку П. Мрочека-Дроздовського, автоматично підвищував його статус у порівнянні зі звичайним царським виконавцем. Губернатор ставав головним адміністратором краю. “Чим був Сенат для всієї держави, тим губернатор – для області” [6, 339].

Законодавчий акт “Наказ губернаторам” від 21 квітня 1764 р. визначав губернатора фактичним господарем та очільником губернії [7]. Таке становище остаточно зміцнилось в скатерининських “Учреждениях для управления губерниями” від 7 листопада 1775 р. Тут деталізувалися його обов’язки та ставлення до інших місцевих структур влади [8]. Після міністерської реформи, губернатор фактично переходив до розряду чиновників Міністерства внутрішніх справ. Як голова губернії та найвища її посадова особа, він крім того за окремими напрямками діяльності підпорядковувався іншим міністерствам. Американський історик Р. Роббінс, розглядаючи трикутник взаємовідносин імператор-міністерство-губернатор, визнав останнього важливою практичною ланкою в управлінні, через якого виконувались всі розпорядження та накази зверху. Величезна кількість звітів губернаторів, підготовлених для міністерств, слугує цьому яскравим підтвердженням [9, 205].

Впродовж першої половини XIX ст. владні повноваження начальника губернії Російської імперії лише розширювались. Якщо центральна влада намагалася забезпечити якнайкраще виконання свого розпорядження, то воно адресувалося заздалегідь губернатору. Цим пояснюється велика кількість його обов’язків, які за своїм змістом наскільки різні, що їх ледве можна вписати в одну струнку класифікацію. Поряд з господарськими питаннями, серед яких розмежування державних і дворянських земель, контроль за встановленням цін, організація будівництва приміщень, вартість яких наближалася до 1000 рублів – на них покладалась відповідальність за збереження старожитностей, стеження за дотриманням моральної сторони в житті місцевого дворянства та ін. [10]. Йому дозволялось від свого імені пом’якшувати військові вироки [11, 155]. Під його особистим пильним контролем перебувало виконання рекрутської повинності, ліквідація недоїмок, карантинні заходи під час поширення заразних хвороб [12, 881]. Для виконання цих завдань центральна влада намагалася ініціювати губернаторів. У разі перевищення повноважень чи бездіяльності він відповідав особисто, міг бути оштрафований та переданий до суду.

Влада і авторитет губернатора ще більш зросла, коли указом імператора

від 28 листопада 1819 р. городничим, поліцмейстерам та земським справникам було заборонено звертатись з поданнями безпосередньо до Міністерства внутрішніх справ в обхід губернатора. Про всі події в містах і повітах ті спочатку повідомляли начальнику губернії. Таке нововведення сприяло зменшенню поточного листування з міністерствами, які фактично не вирішували місцевих проблем і в решті-решт знову звертались до того ж губернатора [13, 399].

Для винесення доган та передачі під суд самих губернаторів спочатку мусили отримати схвалення імператора і лише з його дозволу приводилось у дію Сенатом [14]. Участь верховної влади в суді автоматично підкреслювало привілейоване становище цього чиновника.

“Наказ губернаторам” від 3 червня 1837 р. найповніше відобразив обов’язки губернатора та детально означив звітність, яка на той час поступово ставала важливою формою контролю за його діяльністю. Зазначений законодавчий акт вперше детально визначав куди, кому і яка конкретно інформація мала надаватись, що дозволяє нині визначити першочергові завдання губернатора у кожен конкретний період року [15]. На думку О. Градовського, посада губернатора відзначалась надлишком повноважень: губернатору необхідно було стільки бачити, передбачити, направити, відвернути, вказати, простежити і заборонити, що добросовісне виконання повноважень з кожним роком ставало все важчим [1, 477]. А на новоприєднаних територіях Російської імперії коло повноважень губернаторів було ще набагато ширшим. Передусім вони виступали тут, як будівничі російської державності. Тому важливою була їх ініціативна, продумана і наполеглива діяльність в цих губерніях. Серед неповного переліку особистих ініціатив західних губернаторів були питання, пов’язані з визначенням губернських міст, чисельного і якісного штату повітових земських судів і губернського правління, функціонування сільських хлібних запасних магазинів та комісій межування церковних земель [3, 23].

Наприклад, завдяки ініціативі волинського цивільного губернатора М.І.Комбурля 17 листопада 1808 р. була відновлена посада ключ-войтів, яка на цій території вже існувала і ліквідовувалась після сенаторської ревізії 1800 р. У кожному повіті обиралося від 6 до 8 ключ-войтів з місцевої шляхти, на яких покладався обов’язок повідомляти нижньому земському суду відомості про ціни на продовольчі товари, надзвичайні події, наглядати за тими, хто перетинав кордон [15, 56]. Їх нове запровадження підсилювало державну владу на повітовому рівні.

Волинському губернатору наказувалось сприяти швидшому вирішенню питань щодо облаштування чиншової шляхти. На думку центральної влади використання широких повноважень найвищого місцевого чиновника могло пришвидшити вирішення цієї проблеми, спеціально створеними комісіями [17, 493].

Волинському губернатору, як чиновнику, котрий уособлював російську владу в колишньому річпосполитському краї, було важче виконувати свої обов’язки і з інших міркувань. Верховна влада стежила, щоб він не приймав подарунків від шляхти, не використовував державних чиновників у власних

інтересах, не посягав на міську власність і, найголовніше, не обростав знайомствами та зв'язками з місцевим населенням. Саме тому верховна вдала контролювала, аби такий посадовець довго не засиджувався на одному місці. За підрахунками М.В.Бармака середня тривалість перебування волинського губернатора на посаді становила всього 2-4 роки [4, 202]. Своєрідний рекорд встановив М.І.Комбурлей, який очолював губернію з 3 липня 1806 р. по 23 грудня 1815 р. Зважаючи на досить хитку позицію влади на новоприєднаних землях, сюди призначались довірені чиновники, вихідці переважно з центральних великоросійських губерній, які не мали нічого спільного з цим краєм та його привілейованим станом. Саме такі, на думку імператора, могли стати надійними провідниками імперської політики. Винятком було призначення поляка В.К. Гіжицького, що свідчило про пошук порозумінь центральної влади з місцевою шляхтою.

Новопризначений губернатор розпочинав знайомитися з краєм ще в Петербурзі, коли до його рук потрапляв звіт попередника. В ньому обов'язковими були дані про всі адміністративні установи, кількість та види недоїмок, а також детальна інформація про губернські та повітові пожежні частини. Окремим розділом виносились пропозиції щодо покращення управління краєм – своєрідні настанови від колишнього губернатора. Цей пункт в детальній передачі губернії завжди заохочувався верховною владою і невдовзі став загальнообов'язковим. До них мав уважно прислухатись новопризначений губернатор, якому край був незнайомим. Можна припустити, що звіти про стан губернії були досить об'єктивними, бо наступник зобов'язаний був скласти власний огляд. Для цього він розпочинав свою діяльність з об'їзду краю. Невідповідність у даних викликала б недовіру до попередника, і так чи інакше позначилась би на його подальшій чиновницькій кар'єрі. Ця процедура прийняття губернії і становить підґрунтя для моделювання типового року із управлінської практики волинського губернатора.

Отже, ознайомча поїздка, як правило, планувалася на літні місяці. Затяжні осінні дощі та весняне дорожнє місиво не сприяли ефективній ревізії, яка забирала багато часу. Губернатор В.К.Гіжицький 1816 р. оглянув усі 12 повітів та місто Радзивилів, в якому перебувала найбільша на цій території митниця. Поїздка планувалася заздалегідь. За розробленим маршрутом він відвідав Заслав – 21 червня, Старокостянтинів – 24, Кременець – 28, Радзивилів – 3 липня, Дубно – 5, Луцьк – 11, Володимир – 16, Ковель – 21. Для ревізії Ровенського повіту 27 липня губернатор повторно проїздив Луцьк 24 числа, Острог – 1 серпня, Новоград-Волинський – 7, Житомир – 12 і Овруч – 24 серпня [18, 199]. Таким чином, середня тривалість перебування губернатора у повіті, разом з витраченим часом на дорогу, становила 4-5 днів. Винятком була різниця між переїздами з Житомира до Овруча з огляду на відстань, погані шляхи, вирішення непередбачених питань у губернському місті. Вивчення краю у цілому займало два місяці. Для зручності губернію інколи оглядали частинами. Так, волинський губернатор у 1799 р. об'їхав спершу 8 повітів [19, 45-128], а 1837 р. – 6 [20, 11-19].

Через досить насичений графік поїздок городничі, земські справники, нижні земські та повітові суди заздалегідь готували відомості про з'ясовані та нез'ясовані справи, про стан казенних недоїмок, сільських запасних магазинів. Окремо готувалися списки ув'язнених, які перебувають під слідством. Начальник губернії перед від'їздом отримував попередні відомості з казенної палати, приказу громадської опіки та інших установ, щоб їх легше було звірити з дійсним станом справ та виявити будь-які навмисні неточності та приховування на місцях. Зокрема, під час обстеження Дубенського земського суду серед відомостей про маєтки та їх власників, губернатор О.І. Звегінцев не знайшов інформації про землі повітового предводителя дворянства Омецинського та власника Дубна князя Любомирського, що наштовхнуло його на підозру про навмисне приховування даних, і кинуло тінь на стан справ у всьому повіті [18, 14]. Цей приклад свідчить про ґрунтовну підготовку губернатора до майбутньої поїздки губернією.

Окремим пунктом відрядження йшлося про створення умов для комфортного перебування в дорозі з дотриманням правил та церемоній. Земський комісар особисто відповідав за коней (для губернатора по 6, а його канцелярії – 3) та квартир. Цікавий випадок трапився з волинським губернатором під час перебування в Заславському повіті 1799 р. Побачене його вразило: занедбані дороги, несправні мости, а подекуди і зовсім їх відсутність у відведених для цього місцях. Якщо до цього начальник письмово висловлював своє обурення щодо стану шляхів, то його терпець зовсім увірвався тоді, коли стало зрозуміло, що ані квартир, ані коней не підготовлено, а сам земський капітан Сичевський проігнорував важливість події і з'явився на зустріч з губернатором нетверезим. Цей інцидент не залишився поза увагою і доводився до відома інших місцевих чиновників. По приїзді начальника губернії в Житомир, згаданого земського капітана було викликано в губернський центр та оштрафовано за невиконання службових обов'язків. Разом з тим вжито дисциплінарне покарання: його було затримано при губернському правлінні на хлібі та воді [19, 126].

Прикладом здійснення повноважень губернатором, може служити покарання засідателів та секретаря Кременецького нижнього земського суду. Спричинили їх недостатня підготовка документації до приїзду начальника губернії та непорядки у ліквідації недоїмок. У повіті вона сягала рекордної суми – 24 тисячі руб. Як зазначав губернатор, в жодному іншому повіті губернії не має і третини недоїмок від цієї цифри [19, 103-104]. Недоброчовісних чиновників було звільнено з посади, а справи їх передано у кримінальний департамент головного суду.

Траплялися випадки, коли губернатор за браком часу не міг приділити достатньої уваги конкретному повіту чи окремому адміністративному органу, а виявлені зловживання вимагали значної уваги до внутрішнього порядку. У такому разі в цей район направлявся окремий чиновник. Зокрема, до Рівненського повітового суду та Новоград-Волинського магістрату 1837 р. був відряджений чиновник з особливих доручень, титулярний радник Білінський, аби на місці детально з'ясувати причини безладу та протизаконних дій. Всі витрати у

ході додаткового обстеження лягали на сторону, яка обвинувачувалась [20, 19]. Таким чином, це був ще один з способів досягнення ефективності ревізії.

Натомість земських справників, засідателів земських судів, чия діяльність під час перевірки отримала схвальні відгуки, представляли до почесних нагород. Так губернатор заохочував до належного виконання службовцями своїх обов'язків. Начальник губернії повинен був не лише карати, а й мав можливість врахувати поради для кращого управління, навіть ті, які ставилися у докір йому самому. Там, де питання стосувалися загальної користі, за вимогою імператора, не повинні проявлятися власні амбіції [13, 438].

За змогою губернатор оглядав не лише повітові центри, а звертав увагу на стан заштатних міст. І хоча всі вони користувалися привілеями, згідно з Жалуваною грамотою містам 1785 р., начальник губернії мусив постійно дбати про дотримання законів, пропонував міському управлінню практичні заходи для покращення життя міщан. Під його наглядом перебували збір і збереження міських прибутків. Він також схвалював кошториси міст і стежив за внутрішнім облаштуванням – відповідно до зразків узгоджував будівництво дерев'яних і кам'яних будинків, фасади і їх зовнішній вигляд.

Особливо уважно за станом міст губернатор стежив у Волинській губернії, оскільки більшість їх, включаючи повітові центри, належали польським власникам. Начальник губернії зазначав, що у приватновласницьких містах недостатньо підтримується чистота і охайність, кількість пожежних частин замала, а самі пожежні коні надзвичайно слабкі. У звіті зазначалося, що польські поміщики всіляко намагалися перекласти загальнодержавні обов'язки на плечі міщан, особливо це стосувалося виконання квартирної повинності. Відтак губернатор під час огляду наказував підготувати список будинків, які належать власникам міст і вказати причини, через які ті не несуть загальної квартирної повинності [20, 15-16]. Таким чином губернатор намагався полегшити долю населення і тим самим заручитися їх підтримкою. Така політика дала свої результати вже під час Листопадового повстання 1830 р. і почала надалі активно впроваджуватись верховною владою.

До губернатора надходили найрізноманітніші прохання безпосередньо під час огляду губернії. Населення намагалося максимально використати його недовгий візит у місто чи повіт для того, щоб власноруч вручити скаргу чи попросити про милість найвищого губернського чиновника. Так, під час ревізії губернії 1837 р. лише з повітового міста Дубно начальнику надійшло 96 прохань. В них ішлося про обкладання жителів додатковими податками, тяжкість відбування квартирної повинності, несправедливий рекрутський набір, навмисне затягування судових справ та прохання про їх швидше вирішення [27, 263-272]. Особливо активно перебуванням губернатора скористалися євреї. Від них було прийнято 36 прохань (це лише ті, де зазначалась приналежність до єврейського етносу). Губернатору необхідно було враховувати велику чисельність єврейського населення в губернії, додатково стежити за їх переміщенням та дотриманням визначеної смуги осілості. Скарги, доноси,

прохання завжди були вагомими джерелами інформацією про настрої людей. Поряд з цим верховна влада застерігала від легковажної віри всім доносам і пліткам, але забороняла і нехтувати ними.

Ознайомча подорож могла відкрити й нові факти із життя губернії. Відомим став звіт генерала Маслова імператору від 5 грудня 1838 р., після поїздки з ревізією по Волині. У ньому детально йшлося про життя околичної шляхти, існування якої стало справжнім відкриттям у Санкт-Петербурзі (досить довго чиншова та околична шляхта не розмежовувалась). За описом Маслова, околична шляхта нічим не відрізнялася від селян – ані способом життя, ані ментальністю; вона не сплачувала податків, не підлягала державній службі, проте користувалася дворянськими привілеями. Найбільше здивувало чиновника те, що вони говорили “по-малороськи” і часто мали однакові прізвища. Д. Бовуа у своєму дослідженні зазначав, що їх чисельність сягала 1100 осіб [21, 171]. Звіт став прикладом того, що більш ніж через 40 років після приєднання, цей край все ще залишався малодослідженим. Тому волинському губернатору необхідно було приділяти значно більше уваги огляду губернії, як одному з етапів її освоєння.

По завершенні поїздки губернатор складав детальний звіт, який відправлявся імператору та до Міністерства внутрішніх справ, а також генерал-губернатору. За ініціативи міністерства такі ж дані мали надсилатись у губернське правління – установу, що управляла всією губернією, а тому будь-які виявлені порушення бралися ним до уваги. Про надзвичайні події в губернії начальник мусив повідомити Сенат. Відомості ці, з одного боку, могли попередити виникнення масштабніших зловживань, а з іншої – сенатори під час власної ревізії звертали на них особливу увагу [18, 12].

Текст звіту до 1870 р. не мав чіткої форми викладу. Він мав подавати детальний аналіз діяльності всіх місцевих державних установ. У звіті коментувались виявлені порушення, а якщо їх кількість була завелика, то лише ті, що особливо вразили начальника губернії. Вказувалось: з чиєї вини трапився безлад, які заходи приймали чиновники для його усунення. Так, у своєму звіті від 26 серпня 1837 р., волинський губернатор О.І. Звегінцов подавав інформацію про надто повільний розгляд справ у всіх шести оглянутих ним повітах. Особливо його вразила справа, що розглядалась Дубинським повітовим судом впродовж 9 років. Йшлося про смерть від побоїв селянки Олександри Миронюкової. Розгляд справи було розпочато 8 грудня 1828 р. і залишився незакінченим через безініціативність та бездіяльність службовців [20, 11].

Окремо розглядався стан записів у книгах надходжень та видатків. Зауважимо, що збір казенних недоїмок було першочерговим завданням місцевої влади. Курйозний випадок трапився при огляді М.І. Комбурлеєм губернії у 1808 р. В Дубинському повіті нижній земський суд вказав недоїмку у розмірі 733 руб. 18 ½ коп., а повітовий казначей – 428 руб. 82 ¼ коп. [22, 346]. Пояснити різницю губернатору не змогли, а отже до детальної перевірки тут підготувалися не так дбайливо, попереджуючи помилку у славнозвісному гоголівському “Ревізорі”.

Повернувшись з огляду на губернатора чекала ціла низка інших обов'язків. П.С. Батурин у своїх спогадах про службу у Волинській губернії зазначав, що у начальника справ була велика кількість і без надійного секретаря годі було навести лад. “Якщо хоч раз потрапляв на його стіл будь-який папірець, то вже рідко його знайти можна було” [23, 205]. Не втомлюючи читача різноманітними статистичними даними, все ж звернемо увагу на кількість справ, що перебували у канцелярії волинського губернатора за 1821 рік. Всього надійшло 6745 вхідних документів, що стосувалися благоустрою губернії протягом 188 табельних днів. У середньому на один день їх припадало до 37. Однак середнє число не дає нам чітких уявлень про роботу губернатора. Навпаки, на нашу думку, для подачі документів відводились окремі дні. Саме тоді кількість досягала до 90, що вкрай перенапружувало його роботу [24, 165-169]. Так, кожного 5 числа місяця поліцеймейстери, городничі, земські справники разом з повітовими маршалами доносили про ціни на продовольство та фураж. Цей термін визначався для чиновників всіх повітів. Окремими вхідними реєстраційними книгами йшли укази Сенату та таємних справи, за з'ясування яких начальник відповідав сам.

Ще одним видом документів, що адресувалися губернатору були прохання і скарги. За 1822 рік їх нараховано 1031, а за день максимально надходило 24. Серед цих документів було багато тих, які стосувалися долі багатьох поляків, що стали підданими Російської імперії. Вирішення їх не могло бути справою одного дня, а потребувало: детального вивчення, залучення додаткових даних, виділення терміну протягом якого воно могло бути опротестоване іншою стороною. Для отримання резолюції кожному прохачу відводився окремо час, а прийняте таким порядком рішення потребувало додаткових зусиль, зокрема губернатора.

Серед прохань значну частину становили ті, в яких йшлося про надання паспорта на виїзд або проживання в межах Волинської губернії. За 1822 рік з документів, які надійшли до канцелярії Волинського губернатора, кожне п'яте було про надання паспорта (всього 177). Найбільша їх кількість надходила у квітні, травні та червні [25]. Іноземці прибували з Австрії, Царства Польського, що змушувало центральну владу передати їх з'ясування на місце. В описі таємних справ волинського цивільного губернатора з 1821 по 1852 рр. йшлося про детальний нагляд за особами, які часто перетинають кордон. У цих “ски-таючихся за границею поляков” бачили джерело неспокою, яке, виникаючи в Царстві Польському, поширювалось на західний край [26, 1-2].

У реєстрах канцелярії волинського губернатора впродовж 1821 р. нараховано 19 395 вихідних документів. Це розпорядження чальника губернії щодо загального управління; вирішення господарських питань: ремонт будівель, в'язниць, побудова нових провіантних магазинів; термінові звіти у міністерства про кількість недоїмок, число арештантів, інформація про надзвичайні події у ввіреній його управлінню губернії. В середньому впродовж дня губернатор видавав більше 88 розпоряджень. Своєрідний рекорд був досягнутий

2 вересня 1821 року і становив 465 вказівок. У такому випадку впоратись було дуже важко [28, 366]. У зв'язку з цим поступово збільшувався штат канцелярських службовців Волинської губернії. Понаднормово набирались секретарі у кримінальний, цивільний та тимчасовий департаменти головного суду. Власне канцелярія волинського губернатора також неодноразово розширювалась. 1828 року було впроваджено посаду чиновника для іноземної переписки з жалуванням 1000 рублів [29, 530]. Для точного і своєчасного подання звіту про збір податків і недоїмок, складання кошторисів і розкладок, для посилення нагляду за виконанням земських зборів у канцелярію волинського цивільного губернатора додатково відправлялися бухгалтер, помічник бухгалтера, молодший писар, на утримання яких виділялась сума у розмірі 3 600 руб. [30, 509].

За найзагальнішими підрахунками щорічно у канцелярії волинського губернатора зосереджувалось понад 27 тисяч різноманітних документів, але кількість їх зростала щорічно. І. Блінов, використовуючи дані Міністерства внутрішніх справ, говорить про сто тисяч документів, або близько 270-ти щодня в середині XIX ст. Автор вираховував, якщо для їх опрацювання виділяти хоча б одну хвилину, то це могло зайняти чотири з половиною години щодня, а за рік, відповідно, набиралася ще більш солідна цифра [20, 161]. Отже, робота з документами була важливою складовою діяльності начальника губернії і потребувала сил, зосередженості та уваги.

Найперше волинському губернатору необхідно було стежити про забезпечення війська продовольством, фуражем, закінчити до зими їх розквартирування. Губернатор з вересня по травень складав детальні відомості про ціни на поставку для них хліба, з внесенням до реєстру тих осіб, хто виявив бажання цим займатися. Обов'язковим завданням губернатора було контролювати рекрутський набір. Стоверстна від кордону територія Волинської губернії звільнялась від натурального постачання солдатів і замінювалась грошовим еквівалентом. Зокрема це були Володимирський, Ковельський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський, Заславський, частково Луцький, Рівненський, Острозький і Новоград-Волинський повіти. Губернатор здійснював "невсипущий контроль" за підготовкою та дотриманням правил прийому, правдивим жеребом, станом здоров'я самих рекрутів. Згідно правил набору 1797 року, що набув чинності і 1803 р., вся територія губернії для зручності була поділена на три частини. Першу, що складалась з Житомирського, Кременецького, Дубенського та Луцького повітів, ввіряли особисто губернатору; другу – з Заславського, Старокостянтинівського, Острозького і Новоград-Волинського повітів – віце-губернатору, а третю – губернському предводителю дворянства у складі Володимирського, Рівненського та Овручського повітів. Отже, крім покладеного нагляду за загальним збором, губернатор відповідав за конкретно виділену йому територіальну одиницю. Центрами прийому, у зв'язку з обширністю територій, були обрані Житомир та Луцьк. Рекрутський набір проходив протягом двох місяців – з 15 листопада по 15 січня [31, 324-325]. Губернатор подавав відомості особисто імператору через шість тижнів після його закінчення.

Важливим обов'язком губернатора було формування дієвого і надійного місцевого адміністративного апарату. Раз на три роки проводились дворянські вибори на посади до місцевих адміністративних органів. Міські – через два дні після дворянських. За три дні до їх початку, губернатор надсилав губернському предводителю дворянства списки за даними кримінального департаменту та повітових судів про тих дворян, які перебували під судом або слідством. Останній надавав зустрічну інформацію начальнику губернії про осіб, які прибули на вибори і просив письмового дозволу на відкриття першого засідання. Фактично цим і обмежувалась участь губернатора у виборах, за умови, якщо присутні дотримуватимуться норми вимог закону. Верховна влада слідувала за тим, щоб у центральних російських губерніях начальники не втручались у справи зібрання. І. Блінов описав випадки, коли губернатор ставав на захист дворянських прав, підтверджуючи надані йому привілеї [2, 197]. З Петербургу по-іншому дивились на дворянські вибори на Волині. Тут губернатор детальніше відстежував порядок їх проведення і вживав суворі заходи при виникненні будь-якого роду безладу. Причинами останнього, на думку верховної влади, були традиційна звиклість до безпорядків на сеймиках та інший соціальний склад дворянства.

Волинська губернія була серед тих, де проведення виборів мало значну специфіку. Після приєднання західних територій і до Листопадового повстання 1830 р. лише невелике число дворян офіційно довело своє благородне походження. Ця обставина вплинула, що указом від 8 червня 1802 р. і впродовж наступних чотирьох виборів дозволялось брати участь людям без обер-офіцерського чину. На Волинську губернію ці винятки поширювались і 1814 р., оскільки замале число “підтверджених” дворян ставило під загрозу їх проведення взагалі. Крім того найзаможніші представники цього стану не згоджувалися займати нижчі посади, що змушувало місцеву владу шукати інші шляхи заповнення вакансій. За інших умов губернатор навіть змушений був повідомляти про неможливість проведення виборів на приєднаних губерніях [33, 90]. Верховна влада указом від 3 березня 1805 р. визначала умови, які дозволяли брати участь тим, хто не отримав обер-офіцерського чину, якщо регулярно сплачували збір під назвою “офіра”, володіли землею чи були її позитивними чи партикулярними орендарями понад 10 років [34, 129].

Такий стан справ не задовольняв владу. Заможний поміщик отримував тут рівні права з “так званим шляхтичем”, який у баченні центру, визначався людиною без честі, – звичайний безземельний найманець, що ладен служити будь-якій “партії”. Це слугувало причиною численних порушень, внаслідок яких шляхта втрачала свій особливий статус і перетворювалася на осіб, що переступили закон. Тоді навіть найсуворіші заходи губернатора ставали виправданими. Дворянство в такому разі позбувалося виборчого права на шість років [35, 840].

Наступним кроком губернатора було схвалення уже обраних кандидатів на посадах судді та засідателів повітового суду, губернського магістрату, нижньої та верхньої розправ, голови совісного суду. Начальник губернії через губер-

ське правління подавав списки осіб на призначення Сенатом директора місцевої економії, губернського скарбника, поліцмейстера та станових приставів.

Взимку губернатор приділяв час детальному ознайомленню з промисловістю краю. Начальник отримував від міської та земської поліції інформацію про діяльність власників та орендарів фабрик аби надіслати загальні відомості до Міністерства фінансів на початку січня. Губернатор був позбавлений права втручатися у господарські розпорядження власників, однак давав дозвіл на заснування, слідкував за процедурою продажу заводів та фабрик. Головний посадовець не просто збирав інформацію, а й ознайомлювався з готовою продукцією. Ця діяльність забирала час не лише взимку, а й була важливою ланкою його повсякденної служби, адже Волинська губернія була багатим краєм і завжди приваблювала енергійних і підприємливих людей. [13, 387].

На початку XIX ст. швидкими темпами розвивалося цукроваріння, розроблялись родовища глини. П.С. Батурин у спогадах підкреслював економічну вигоду виробництва фарфору, який за якістю не поступався б посуду з Китаю, Саксонії та Франції. Якість природного матеріалу зацікавлювала підприємливих російських чиновників, які прибули в край і оцінили його багатства.

У багатьох польських поміщиків за участь у повстаннях було відібрано маєтки і передані за вірну службу вихідцям із внутрішніх губерній. Можливість їх набути ставала вагомим мотиваційним чинником для виконання державних обов'язків. Після помилувань ці землі разом з заводами поверталися законним власникам, родичам або спадкоємцям. Такий стан речей ще більше нагнітав пристрасті довкола цієї власності. Польські поміщики за будь-яку ціну намагалися повернути майно, а російські чиновники не бажали миритися з утратою прибутків. І хоча закон зберігав за останніми певні права, протистояти було вкрай важко. Поляки задля досягнення мети не гребували будь-якими діями. Це негативно позначилось на взаєминах російських службовців з місцевою шляхтою і вплинуло та те, що вихідці з центральних губерній не займали тут значних виборних посад [36, 110-111]. Начальнику губернії наказувалось тут стежити за доцільним використанням природних ресурсів і дбати, щоб від цього розвивалася економіка краю.

Широкими повноваженнями наділявся губернатор у сфері охорони народного здоров'я, санітарного стану. Зокрема, очільник краю сам регулював штат медичних чиновників, міг збільшувати його у разі потреби. При поширенні заразних хвороб, падежу худоби та епідемій він вживав термінові заходи, направляв лікарів, докторів, фармацевтів, дбав аби вони були забезпечені всім необхідним. Губернатор також відповідав за збереження адміністративного порядку на уражених хворобою територіях, а тому у критичних ситуаціях відправлявся туди сам [13, 400]. На думку М.М. Шумілова, верховна влада, покладаючи на начальника краю особисте виконання низку обов'язків під час епідемій, намагалась продемонструвати жителям, що навіть у найскрутніші часи вони не залишаться без підтримки та допомоги [36, 20]. Волинська губернія часто потерпала від поширення заразних хвороб. Складності додавало те, що

на території перебувало велике число осіб з інших регіонів. Губернатору тут важче було запровадити карантинні заходи, заборонити в'їзд чи виїзд з краю. За бездіяльність начальника губернії загрожувало звільнення з посади.

Важливою подією в житті губернії було проведення ярмарків. З великим розмахом вони відкривалась у Бердичеві та Радзивилові, де учасникам представлялися театри та інші розважальні заходи. Житомирський справник стежив за виконанням обов'язкових зборів та їх передачею на користь будинків виховання. Він такж мав ретельно стежити аби торгівля здійснювалась з використанням російських, а не місцевих мір та ваги. Звітні відомості про хід ярмарок передавались особисто начальнику.

Під постійним контролем перебувало дотримання власниками маєтків святкових днів, оскільки законодавством заборонялось використовувати працю селян у неділю та під час найбільших церковних та пов'язаних з імператорською родиною свят. Нагляд за цим спочатку проводився духовенством, а пізніше, як одна з важливих функцій, вона була передана губернатору [37, 582].

У Волинській губернії необхідно було детальніше, ніж в інших, стежити за дотриманням свят. Більшість земель перебувала у власності польських поміщиків католицького віросповідання, а їх селяни були православними. Складності додавало неспівпадіння релігійних свят. Незважаючи на тривалу політику окатоличення сільського населення, частка православного залишалася суттєвою, а нова влада створювала умови до його зростання. Тому будь-які зловживання поміщиків чи службовців тут суворо каралися. Наприклад, засідателя Овруцького нижнього земського суду Грохольського було заарештовано за утиски дворян та використання шляхти с. Левковичи, Гошове та Піщанце під приводом казенної необхідності перевозити лучину у неділю [38, 10]. Волинський губернатор переймав на себе захист православних, наглядав за безперешкодним відвідуванням церкви під час свят.

Отже, на губернатора, як головного посадовця краю покладались контроль за дотриманням законів Російської імперії, формування дієвого адміністративного апарату, нагляд за відбуванням рекрутської повинності, збором казенних коштів, вирішення господарських питань. Ревізія ставала одним з способів нагляду за виконанням цих завдань, а тому особисто регулярно проводилась волинським губернатором. Результати ревізії передавались у всі центральні органи влади. Поряд з цим на начальника Волинської губернії покладалась низка додаткових обов'язків: призначати та затверджувати на виборних посадах надійних чиновників, брати участь у спеціально створених комісіях для розбору чиншової шляхти, забезпечувати війська провіантом та фуражем, створювати умови для безперешкодного сповідання православної віри, стежити за належним станом доріг. Верховна влада стимулювала та впроваджувала ініціативи губернаторів Волині, окрема ті, що стосувалися визначення губернських міст, введенням додаткових чиновників у повітові земські суди, губернське правління, що свідчить про особливий характер повноважень чиновника на цій території, який виступав, як будівничий російської державності.

Джерела та література

1. Градовский А.Д. Собрание сочинений. Т. 9: Начала русского государственного права. Ч. 3: Органы местного самоуправления. – 2-е изд. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевич, 1908. – 599 с.
2. Блинов И. Губернаторы. Историко-юридический очерк. – СПб., 1905. – 360 с.
3. Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. у російському законодавстві: джерелознавчий аналіт. огляд. – К, 1998. – 98 с.
4. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кін. XVIII – пер. пол. XIX ст.). – Тернопіль: Видавництво Астон 2007. – 512 с.
5. Бовуа Даніель. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
6. Мрочек-Дроздовский П. Областное управление России XVIII века до учреждения о губерниях. 7 ноября 1775 года. – М.: Университетская типография, 1876. – Ч.1. – 351 с.
7. ПСЗ – СПб., 1830, Т. 16: 1762-1765. – №12 137.
8. ПСЗ – СПб., 1830, Т. 20: 1775-1780. – №14 392.
9. Роббинс Р. Намесник и слуга – Отечественная история. – 1993. – №2. – С. 202-213.
10. ПСЗ – СПб., 1830, Т. 33: 1815-1816 - №25 958, с. 298; Там само. - Т. 31: 1810-1811 - №24 875, с. 903; 2ПСЗ – СПб., 1830, Т.4: 1829 - №3312, с. 820.
11. 2ПСЗ – СПб., 1832, Т.6. – Отд.1: 1831 – № 4350.
12. ПСЗ – СПб., 1830, Т. 37: 1820-1821 – №28 778.
13. ПСЗ – СПб., 1830, Т. 36: 1819 – №28 003.
14. 2ПСЗ – СПб., 1830, Т. 2: 1827 – №1 656, с. 1114; 2ПСЗ – СПб., 1834, Т.8: 1833 - №6 258. – С. 341.
15. 2ПСЗ – СПб., 1838, Т. 12 – Отд.1: 1837. – №10 303.
16. ПСЗ – СПб., 1830, Т.40: 1825. – №23 358 а.
17. ПСЗ – СПб., 1830, Т. 34: 1817. – №27 014.
18. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 70. – Оп 1. – Спр 2.
19. Там само. – Ф. 118. – Оп. 15. - Спр 9.
20. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 486. – Оп. 1. - Спр 36.
21. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996. – 415 с.
22. ДАВО. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр 14.
23. Батурич П.С. Записки (1780-1798 гг.). Под ред. Б.Л. Модзалевского // Голос минувшего. 1918. № 4-6. – С. 173-210.
24. ДАЖО. – Ф. 70. – Оп 1. - Спр 6.
25. Там само. – Спр 9.
26. Там само. – Спр 7.
27. Там само. – Спр 45.
28. Там само. – Спр 11.
29. 2ПСЗ – СПб., 1830, Т. 3. – Отд. 1: 1828. – №2021.
30. 2ПСЗ – СПб., 1830, Т. 4. – Отд. 1: 1829. – №3009.
31. ДАВО. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр 4.
32. Там само. – Спр 30.
33. Там само. – Спр 16.
34. ПСЗ – СПб., 1830, Т. 30: 1808-1809 – №23 513.
35. Батурич П.С. Записки (1780-1798 гг.). Под редакцией Б.Л. Модзалевского // Голос минувшего. 1918. № 7-9. – С. 99-132.
36. Шумилов М.М. Местное управление и центральная власть в России в 50х – начале 80-х гг. века. – М. Прометей, 1991. – 218 с.
37. ПСЗ – СПб., 1830, Т. 35: 1818 – №27 549.
38. ДАЖО. – Ф. 70. – Оп 1. – Спр 18.